

*Світлана Грудницька,
канд. юрид. наук, старший науковий співробітник
Інституту економіко-правових досліджень НАН України,
Богдан Дерев'яно,
ад'юнкт Донецького інституту внутрішніх: справ МВС
України, аспірант кафедри господарського права
Донецького національного університету*

ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ПРОМИСЛОВО-ФІНАНСОВИХ ГРУП (історичний аспект)

Останнім часом у світовій господарській системі важливе місце зайняли інтегровані фінансово-промислові структури, проте у нашій країні у правовому регулюванні значення великих об'єднань дещо недооцінюється. Через це вітчизняний ринок може заповнюватися продукцією зарубіжних корпорацій. Для досягнення стратегічних цілей структурної перебудови вітчизняної економіки Законом України «Про промислово-фінансові групи в Україні» від 21.11.95 р. (далі - Закон про ПФГ) запропоновано створення промислово-фінансових груп (далі - ПФГ). Однак їх створення стримується певними складнощами і можливими суперечностями законодавства.

Правовим дослідженням питань створення та діяльності ПФГ займалися окремі вітчизняні вчені-юристи, в основному при розгляді загальних питань господарського права, а саме В. Мамутов, Н. Саниахметова, Г. Пронська, В. Гайворонський, В. Хахулін, О. Вінник, В. Нагребельний та ін. Хоча в юридичній та економічній літературі зустрічаються статті, що розкривають питання розвитку промислово-фінансової інтеграції [1; 2], проте розгляду економіко-правових питань у процесі історичного розвитку «попередників» ПФГ - об'єднань промислового і банківського капіталу, процесів перетворення їх на публічні суб'єкти господарювання - ПФГ, окремої уваги не приділялося.

Метою цієї статті є аргументація з урахуванням історичного досвіду необхідності формування та діяльності ПФГ в Україні, а також визначення шляхів створення ефективного правового забезпечення цих процесів.

Історія людської цивілізації знала війни та революції, зміни соціально-економічних формацій і способів виробництва, розділення та об'єднання різних сфер діяльності, галузей виробництва тощо. На той час розділення були об'єктивно необхідними і всебічно сприяли поглибленню розподілу праці, спеціалізації та зростанню майстерності виробників, що, у свою чергу, мало позитивний вплив на розвиток суспільства. Проте з появою надлишкового продукту історичний розвиток вийшов на якісно новий рівень, і можливість досягти значного економічного ефекту почала з'являтися лише внаслідок розвитку інтенсивних інтеграційних процесів. Завдяки такій інтеграції у господарській сфері поступово почали створюватися різноманітні муніципії, цехи, унії, компанії, кооперативи, товариства, спілки, корпорації, асоціації та інші

об'єднання (групи, концерни, холдинги тощо), які мали різний правовий статус, різну організаційну структуру, різнилися за сферами, цілями, обсягами діяльності тощо, але при цьому мали головну спільну рису - об'єднання різних суб'єктів господарювання та/або учасників відносин у сфері господарювання для досягнення головної мети діяльності.

Одним з останніх найпрогресивніших видів об'єднань підприємств є ПФГ або фінансово-промислові групи (ФПГ), які об'єднують підприємства, установи, організації та фінансово-кредитні установи чи банки у великі господарські системи в межах однієї або багатьох країн. Такі групи спираються на інтеграцію промислового та банківського капіталу¹, яка суттєво підвищує ефективність використання матеріальних, технічних, технологічних, фінансових, інформаційних, управлінських та інших ресурсів. У результаті досягається покращення основних показників діяльності об'єднання.

Процеси створення промислово-фінансових об'єднань почали здійснюватися на рубежі XIX та XX ст. і найбільш активізувалися під час глобалізації світової економіки (наприкінці XX - на початку XXI ст.). ПФГ як суб'єкти господарювання у сучасному вигляді почали створюватися у другій половині XX ст., коли на них було покладено виконання державних програм і надано державні пільги.

Уперше у світовій історії внаслідок інтенсивного розвитку НТП, всебічного розподілу праці, активізації жорсткої конкуренції на межі XIX-XX ст. з'явилися великі об'єднання промислового і фінансового капіталів, які були «попередниками» ПФГ [7, с. 14-37]. Одним із перших, хто комплексно досліджував ці процеси, був англійський економіст Дж. Гобсон, який у 1902 р. визначав суть імперіалізму як бажання сильних та добре організованих промислових і фінансових груп створювати собі ринки збуту товарів і капіталів [8]. Після нього дослідження промислово-фінансової інтеграції продовжував австрійський економіст Р. Гільфердінг, який у 1910 р. звернув увагу на те, що фінансовий капітал є певним симбіозом банківського та промислового, засобом управління банків промисловістю [9].

Процеси становлення та функціонування великих об'єднань промислового та фінансового капіталу досліджував В. Ленін. Ним крізь призму критики

---

¹ Виходячи з визначення поняття «інтеграція» (від лат. «integratio» - відновлення, оновлення і «integer» - цілий) як об'єднання економічних суб'єктів, поглиблення їх взаємодії (взаємовпливу, взаємопроникнення, взаємозбагачення та ін.), розвиток зв'язків між ними [3-6] можна визначити інтеграцію фінансового (банківського) та промислового капіталу як об'єднання банків (фінансово-кредитних установ) і промислових підприємств, поглиблення взаємодії між ними, взаємне переплетіння майнових відносин з метою досягнення певних економічних результатів.

монополізму, надмірної експлуатації робітників у межах таких монополій, швидкого розшарування населення у передових капіталістичних країнах того часу, поглиблення нерівності між цими державами та їхніми колоніями й іншими країнами було підтверджено значення промислово-фінансових об'єднань і важливість участі у них фінансового, банківського капіталу [10].

У радянській економіці поява таких об'єднань у тому вигляді, якими вони були на першу половину ХХ ст. у провідних капіталістичних країнах, була неможливою, оскільки суперечила існуючим на той час відносинам власності. Розвиток та роль ФПГ і транснаціональних корпорацій (ТНК) розглядалися лише з позицій критики монополізму, посилення експлуатації трудящих, зростання розриву між розвиненими капіталістичними країнами та країнами, що розвиваються [11-13 та ін.].

Проте значення фінансово-промислової інтеграції у світовому господарстві підтверджував один з провідних економістів ХХ ст. Дж. Гелбрейт, який визначав, що великі сучасні корпорації - це саме те, що є дійсністю, і це саме те, на що має бути звернений погляд економістів [14].

З урахуванням проблем сьогодення слід відзначити, що функціонування великих національних і транснаціональних корпорацій, ПФГ настійно вимагає уваги як економістів, так і правознавців, політиків, учених з точки зору мінімізації негативних проявів і максимізації економічного ефекту від їх діяльності.

Слід зауважити, що інтеграції банківського і промислового капіталу зазвичай передують їх централізація. Така централізація була притаманна і радянській економіці. Державі вдалося швидко відновити її після воєнних руйнувань завдяки високому рівню концентрації промислового, банківського, інтелектуального (наукового) та трудового капіталу. Так, із 209 товарних груп промислової продукції, що вироблялися в СРСР, 109 створювалися на 2-3 підприємствах [1, с. 73].

Високі показники централізації промислового і тим більше банківського капіталу були у провідних капіталістичних країнах [7, с. 28; 15]. На початковій стадії фінансова олігархія складалася головним чином на основі родинних династій, пізніше знайшла прояв тенденція до підвищення ролі регіонального принципу формування й розвитку фінансової олігархії. Історично, особливо у США, між сімейними та регіональними угрупованнями фінансового капіталу тривалий час точилася гостра конкурентна боротьба. Поступово почали зникати межі сімейних і регіональних ФПГ.

З переходом до змішаної економіки у другій половині ХХ ст. ФПГ стають інструментом державного регулювання, спрямованого на забезпечення розвитку стратегічно важливих галузей та завоювання нових позицій у світогосподарському просторі. Ідея пріоритетного фінансування стратегічно важливих галузей з'являється у повоєнні роки та переслідує мету якнайшвидшої відбудови зруйнованої війною економіки. Програма Доджа-Шоупа, запроваджена в Японії американською окупаційною владою, передбачала у низці заходів зменшення фінансування збиткових і пріоритетне фінансування стратегічних галузей економіки. Саме це у числі інших чинників зумовило появу за незначний проміжок часу японського «економічного дива» [16].

У другій половині ХХ ст. державна підтримка ФПГ у вигляді пільгового режиму господарювання стає загальновизнаним важелем державного регулювання, а ФПГ, яким адресуються правові норми щодо пільгового режиму господарювання та особливостей статусу, дотримання яких надає право на пільги, отримують господарську

правосуб'єктність.

На початку 90-х років минулого століття питання необхідності та доцільності фінансово-промислової інтеграції постали і перед Україною. Утворення правової бази організації та діяльності ПФГ проходило складно, на тлі парламентсько-президентського протистояння. Спочатку було видано Указ Президента України «Про фінансово-промислові групи в Україні» від 27.01.95 р., яким затверджено Положення про фінансово-промислові групи в Україні. Однак Указ не набув чинності. Потім 5 травня 1996 р. після подолання вето Президента України Верховною Радою України почав діяти інший нормативно-правовий акт - Закон України «Про промислово-фінансові групи в Україні» від 21.11.95 р. На його підставі постановою Кабінету Міністрів України від 20.06.96 р. № 781 було затверджене Положення про створення (реєстрацію), реорганізацію та ліквідацію промислово-фінансових груп (далі - Положення про ПФГ). Важливою віхою в історії правового регулювання формування і діяльності ПФГ стало набрання чинності Господарським кодексом України (далі - ГК України), який вмістив у собі норми, що визначають основи правового статусу ПФГ як великих публічних об'єднань підприємств.

Хоча ГК України закрив основи правового регулювання створення та діяльності ПФГ, проте у спеціальному законодавстві - Законі про ПФГ та Положенні про ПФГ майже відсутні дійові пільги, які б спонукали суб'єкти господарювання до створення та державної реєстрації таких об'єднань. Про це свідчить, наприклад, порівняльний аналіз правового положення ПФГ в Україні та ФПГ Російської Федерації, де на 1 січня 2000 р. до державного реєстру ФПГ було внесено 83 ФПГ, в тому числі 9 міждержавних та 5 транснаціональних [17], який показує відсутність щодо вітчизняних ПФГ важливих заходів державної підтримки, передбачених для аналогічних утворень законодавством Російської Федерації (ст. 4 Закону про ПФГ і ст. 15 Федерального Закону РФ «Про фінансово-промислові групи»).

Недостатнє стимулювання створення ПФГ, поряд з іншими чинниками, стало причиною малочисленної державної реєстрації (створення) ПФГ в Україні¹².

Слід зазначити, що об'єктивні процеси централізації та інтеграції промислового й фінансового капіталів проявилися у формуванні промислово-фінансових об'єднань, які в економічній літературі отримали назву «фактичних», «неформальних» ПФГ, «ПФГ, що не мають офіційного статусу» [18] (у ЗМІ робляться спроби вказати конкретні прізвища «керівників» або «володарів» та назви цих груп [19 та ін.]).

Поява «фактичних» ПФГ підтвердила об'єктивність процесів промислово-фінансової інтеграції, які продовжуються більше ста років. Проте «фактичні» ПФГ в Україні можуть нести у собі певний деструктивний елемент, сприяти монополізації й «гніздізації» економіки, що свідчить про необхідність налагодження контролю за процесами фактичної фінансово-промислової інтеграції. Потрібні дійові заходи державного регулювання фінансово-промислової інтеграції, спрямовані на залучення фінансового капіталу у промисловий сектор, з одного боку, і легалізацію «фактичних» ФПГ, які сьогодні не мають власної правосуб'єктності, з іншого. Необхідною є реалізація державних програм стратегічного розвитку економіки України задля забезпечення національних інтересів, економічної безпеки України у процесі глобалізації

¹²На сьогодні в Україні видано лише одну постанову Кабінету Міністрів України про створення ПФГ - від 16.05.2001 р. № 547 «Про створення промислово-фінансової групи «Титан».

світогосподарських зв'язків. Ці завдання потребують як розробки відповідних державних програм, реалізацію яких буде покладено на ПФГ, так і встановлення достатньої кількості державних пільг та інших важелів державного регулювання з метою залучення капіталів у їх виконання.

Напрями державного регулювання у сфері господарювання окреслено нормами гл. 2 ГК України. Цим же Кодексом легітимовано статус ПФГ як об'єднань підприємств, що створюються шляхом видання постанови Кабінету Міністрів України і реєструються у Міністерстві економіки, виконують державні програми соціально-економічного розвитку, які розробляються Кабінетом Міністрів і затверджуються Верховною Радою України, тобто публічних об'єднань. Слід зауважити, що ЦК України не містить норм, якими б регулювалися процеси створення і діяльності ПФГ, адже він спирається на приватно-правові засади і не регулює вертикальні відносини, що виникають між суб'єктами господарювання і державними органами. З огляду на це пропозиції щодо припинення чинності ГК України, які останнім часом заповнили ЗМІ [див., наприклад: «Юридична практика». - 2003,13,20,27 травня, 3 червня (№ 19-22) та ін. за 2003 р., а також 20; 21], є неправильними. Лише в межах методу господарського права можна поєднати приватно- і публічно-правові засади, на які спираються норми ГК України, що регламентують створення та діяльність ПФГ як великих публічних об'єднань підприємств і дають напрям розвитку спеціального законодавства.

На основі зазначеного можна дійти висновків:

1. ПФГ є великими господарюючими суб'єктами, у регулюванні створення та діяльності яких переважають публічно-правові засади. Їх правовий статус визначено нормами ГК України та спеціального законодавства. Вхідження до складу ПФГ суб'єктів господарювання, діяльність яких здійснюється у сфері виробництва і фінансового обігу, є запорукою їх незаперечної економічної переваги над суто промисловими чи суто фінансовими суб'єктами господарювання, підтвердженою історичним досвідом різних країн. Покладення на ПФГ завдань реалізації відповідних державних соціально-економічних програм вимагає ефективного економіко-правового регулювання з боку держави процесів створення і діяльності ПФГ за допомогою поєднання прямих і непрямих форм цього регулювання у межах підпорядкування суспільному господарському порядку. Підвищення ефективності застосування форм і методів державного регулювання створення та діяльності ПФГ для досягнення необхідного державі результату вимагає подальшого розвитку відповідних норм ГК України у спеціальному законодавстві.

І. Історичний досвід розвитку СРСР і провідних розвинених країн світу свідчить про переваги великих об'єднань промислового і фінансового капіталу, які створюються для досягнення публічно-правових цілей, і діяльність яких ефективно регулюється відповідними державними органами за допомогою непрямих і прямих форм державного регулювання. Саме спільне залучення великої кількості промислових підприємств і банків з метою виконання конкретних завдань (програм) під контролем держави дало змогу швидко подолати повоєнну кризу в СРСР; створення великих публічних торговельно-промислово-науково-фінансових об'єднань дало можливість Японії менше ніж за п'ятдесят років пройти шлях від зруйнованої війною переможеної країни з феодалними відносинами до провідної держави з пост-індустріальною економікою; значне місце інтегрованих промислово-фінансових компаній у країнах Скандинавії, певна частка власності у яких належить державі, дозволяє їм зберігати високі показники виробництва і статус країн з

найбільш розвиненим соціальним захистом, «країн, де перемир'я соціалізм»; створення великих міжнародних промислово-фінансових об'єднань - ТНК дало змогу країнам, де розташовані центральні компанії цих корпорацій, і передусім США, контролювати світові ринки багатьох товарів, визначаючи напрями світового економічного розвитку.

2. В Україні для економіки, захисту національних економічних інтересів у конкуренції із закордонними ТНК необхідно створювати власні великі об'єднання, в яких у межах промислового, фінансового, торговельного, наукового, інформаційно-технічного, людського та інших потенціалів інтегрувалися б приватно- та публічно-правові засади. Саме такі об'єднання - ПФГ, спрямовані на застосування власних можливостей вітчизняних підприємств, установ, організацій і фінансових інститутів для вирішення державних завдань, і транснаціональні ПФГ, спрямовані на відновлення зв'язків між суб'єктами господарювання країн СНД для спільного виходу на світові ринки наукової та наукоємної продукції, продукції ВПК, машино- та літакобудування, продукції хімічної промисловості, АПК тощо.

3. Об'єктивні процеси фінансово-промислової інтеграції в історичному аспекті розвитку світової господарської системи доводять необхідність вирішення проблем розвитку пріоритетних галузей виробництва і структурної перебудови економіки України шляхом створення (реєстрації) ПФГ - суб'єктів господарювання, спроможних здійснювати реалізацію державних програм у потрібних напрямках. Необхідність державного стимулювання створення таких ПФГ переносить розгляд цих процесів з історичної в юридичну площину, окреслюючи спрямування майбутніх досліджень на вдосконалення законодавства про ПФГ. Створення великих інтегрованих господарюючих суб'єктів сприятиме підвищенню конкурентних можливостей нашої країни і відстоюванню національних економічних інтересів на світових ринках.

Література

1. *Костицький В.* Економіко-правові проблеми концентрації капіталу: від промислово-фінансових груп до транснаціональних компаній // *Право України*. - 2002. - № 3. - С. 70-75.
2. *Васильченко З.* Об'єктивна зумовленість інтеграції банківського і промислового капіталу в світовій практиці // *Банківська справа*. - 2002. - № 1. - С. 49-57.
3. *Большая Советская Энциклопедия: В 30-ти т. / Гл. ред. А. М. Прохоров*. - Изд. 3-е. - Т. 10. - М., 1972. - С. 307.
4. *Економічна енциклопедія: У 3-х т. / Відп. ред. С. В. Мочерний*. - Т. 1. - К., 2000. - С. 668.
5. *Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш., Стародубцева Е. Б.* Современный экономический словарь. - М., 1997. - С. 158.
6. *Экономическая энциклопедия / Науч.-ред. совет изд-ва «Экономика»; Ин-т экон. РАН; Гл. ред. Л. И. Абалкин*. - М., 1999. - С. 239.
7. *Мовсеян А. Г.* Интеграция банковского и промышленного капитала: современные мировые тенденции и проблемы развития в России. - М., 1997. - 444 с.
8. *Гобсон Дж. А.* Империализм / Пер. с англ. - Ленинград, 1927. - С. 98.
9. *Гильфердинг Р.* Финансовый капитал / Пер. с нем. - М., 1959. - С. 302.
10. *Ленин В. И.* Империализм как высшая стадия капитализма // *Поли. собр. соч.*: Изд. 5-е. - Т. 27. - М., 1973. - С. 309-426.
11. *Жидков О. А.* Законодательство о капиталистических монополиях. - М, 1968. - 176 с.
12. *Хайнриггер Х., Юданов Ю.* Современные международные монополии. - М., 1978. - 375 с.
13. *Нуховин Э. С.* Международные монополии в стратегии неокolonизма. - М., 1982. - 256 с.
14. *Бартенев С. А.* Экономические теории и школы (история и современность): Курс лекций. - М., 1996. - С. 61.
15. *Шшикин А. Ф.* Экономическая теория: Учебн. пособие: В 2 кн.

2-е изд. - Кн. 1. - М., 1996. - С. 617-619.

16. *Мамутов В. К., Чувпило О. О.* Господарче право зарубіжних країн: Підручник. - К., 1996. - С. 195.

17. *Скамейкина Т.* Финансово-промышленные группы // Экономика и жизнь. - 2000. - № 14 (апрель). - С. 28-29.

18. *Рудашевский В. Д.* Правовое положение финансово-промышленных групп: возможности и ограничения // Государство и право. - 1998. - № 2. - С. 35; *Винслав Ю., Дементьев В., Мелентьев А., Якутин Ю.* Развитие интегрированных корпоративных структур в России // Рос. экон. журн. - 1998. - № 11-12. - С. 32-33; *Момот А. А.* Роль банков в формировании и деятельности промышленно-финансовых групп // Менеджер: ДонГАУ. - № 1 (8). - 2000, март. - С. 70, 74; *Куліш Г. П.* Створення промислово-фінансових груп в Україні // Фінанси України. - 2001. - № 11. - С. 73; *Васильченко З.* Універсальний комерційний банк як центральна ланка фінансово-промислової групи // Банківська справа. - 2002. - № 5. - С. 60.

19. *Боярунец А.* Крупный прецедент // Компаньон. - 2001, 4-8 июня. - № 22. - С. 45; *Кому принадлежит Украина* // Укр. инвест, газета. - 2002, 22 февр.; *Маскалевич И.* Особенности марганцевого передела - этап второй и не последний // Зеркало недели. - 2002, 1 июня; *Гавриш О.* Украинские «металлисты» // Зеркало недели. - 2001, 29 сент.; *Маскалевич И.* Уголь и деньги // Зеркало недели. - 2002, 15 июня; *Маскалевич И.* Энергостандартная приватизация // Зеркало недели. - 2002, 13 апр.

20. *Корбут В.* Первые последствия вступления в силу новых кодексов // Юрид. практика. - 2004, 20 янв.

21. *Волков А.* Господарський кодекс - портрет без ретуші // Дзеркало тижня. - 2004, 10 січня.